

УДК 159.99

DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2019-35-198-207>

Рефлексія як індикатор особистісної готовності викладача післядипломної освіти до діяльності в умовах змін

Левшенюк Н.А.

*Аспірант кафедри управління освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
Національної академії педагогічних наук України
м. Київ, Україна, вул. Січових Стрільців, 52-а
тел.: (096)-60-70-144, e-mail: natalochka.gonchar@gmail.com
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1869-8094>*

Reflection is an indicator of the personal readiness of a lecturer's of postgraduate education to work in a changing environment

Levsheniuk N.A.

*Postgraduate student at the Department of Management Psychology,
University of Educational Management,
National Academy of Pedagogical Science of Ukraine
52A, Sichovykh Striltsiv Street, Kyiv, Ukraine
tel.: (096)-60-70-144, e-mail: natalochka.gonchar@gmail.com
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1869-8094>*

***Анотація.** У статті подано результати дослідження рефлексії як індикатора особистісної готовності викладача післядипломної освіти до діяльності в умовах змін. Розкрито питання розвитку рефлексії викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти до професійної діяльності в умовах суспільних змін. Рефлексія викладача в даному контексті слугує як системо утворюючий елемент розвитку та становлення нового образу професіонала який направлений на забезпечення компетентнісного підходу у системі підвищення кваліфікації. Виділено та описано зміст найпоширеніших видів рефлексії щодо діяльності викладача: інтелектуальної рефлексії (сприймати, опрацьовувати складні комплекси когнітивної інформації), комунікативної рефлексії (формування та становлення складової спілкування, на основі міжособистісних відносин), кооперативно рефлексії (спрямована на розуміння та розпізнавання колективних ролей); особистісної рефлексії (пізнання власного «Я» створення Я-концепції, виділення різних граней та інтеграція їх в професійну сферу). За допомогою емпіричного дослідження визначено рівні рефлексії по відношенню до різних показників викладачів закладів післядипломної освіти в залежності від вікових*

та гендерних особливостей групи викладачів, займаної посади, наявності (відсутності) наукового ступеню. Аналіз отриманих емпіричних даних дає право констатувати про наступні спостережені факти: сьогодні існує проблема з рівнем розвитку рефлексії у викладачів закладів післядипломної педагогічно освіти, яка почасти блокує їхній подальший розвиток особистісної готовності до ефективного виконання поставлених завдань та функцій у професійній діяльності. При цьому саме рефлексія є одним із головних індикаторів особистісної готовності індивіда до діяльності в умовах змін. Отримані дані дослідження дають підстави констатувати про доцільність створення корекційної програми для викладачів закладів післядипломної педагогічно освіти, як можливого допоміжного методу підвищення рівня їхньої рефлексії. Означене окреслює перспективу можливих подальших досліджень за обраною тематикою.

Ключові слова: рефлексія викладача; особистісна готовність викладача; кооперативна рефлексія; інтелектуальна рефлексія; комунікативна рефлексія; особистісна рефлексія.

Формул: 0, рис.: 5, табл.: 1, бібл.: 15.

Annotation. The results of the research of the reflection as an indicator of the personal readiness of the postgraduate pedagogical education lecturers to change are described in the article. The development of reflection of the postgraduate pedagogical education lecturers to professional activity in the conditions of social changes is discussed too. The lecturers reflection in this context serves as a system-forming element of the development and development of a new image of a professional, which is aimed at providing a competent approach in the system of professional development. The content of the most common types of reflection on the activity of the lecturers are distinguished and described: intellectual reflection (to perceive, process complex complexes of cognitive information), communicative reflection (formation and formation of component communication, based on interpersonal relations), cooperative reflection (aimed at understanding and explaining; personal reflection (knowing your own "I" of creating a self-concept, highlighting different faces and integrating them into the professional sphere). The empirical research of the levels of reflection in relation to different indicators of lecturers of institutions of postgraduate education is described: age, gender, positions, presence (absence) of a scientific degree. The analysis of the empirical data obtained makes it possible to ascertain the following observed facts: today there is a problem with the level of reflection of the lecturers. This problem blocks their further development of personal readiness for the effective fulfillment of assigned tasks and functions in professional activity. Reflection is one of the main indicators of an individual's personal readiness to act in the face of change. The findings of the study give reason to state the feasibility of creating a correction program for lecturers, as a possible auxiliary method of increasing their level of reflection. The above outlines the prospect of possible further research.

Keywords: postgraduate pedagogical education lecturers reflection; postgraduate pedagogical education lecturers personal readiness; cooperative reflection; intellectual reflection; communicative reflection; personal reflection.

Formulas: 0, fig.: 5, tabl.: 1, bibl.: 15.

Постановка проблеми

Забезпечення освіти дорослих впродовж життя висуває особливі вимоги до характеристик та здатностей викладачів якими повинні вони володіти. Для викладача післядипломної педагогічної освіти (далі – ППО), який сьогодні

живе в постійному ритмі думок, фактів, нової інформації та гіпотез – важливо найпершому виокремити та донести до слухачів курсів післядипломної освіти основне та актуальне, що важливо в їхній професійній діяльності. При цьому виокремити це основне із наявного сьо-

годні хаосу новин та подій, які відбуваються в змінному освітньому середовищі доволі складно, якщо не враховувати та не аналізувати попередній та наявний досвід у професійній діяльності. Саме тому сьогодні психологи акцентують, що крім мобільного реагування впливу зовнішніх чинників на розвиток особистісної готовності до діяльності в умовах змін важливо в першу чергу детермінувати власні внутрішні ресурси особистості. Ефективним способом ідентифікації власного «Я» викладача при цьому є рефлексія діяльності та особистісна готовність до самопізнання та саморозвитку в професійній сфері.

Рефлексія викладача в даному контексті слугує як системоутворюючий елемент розвитку та становлення нового образу професіонала який направлений на забезпечення компетентнісного підходу та підвищення кваліфікації слухачів курсів відповідно до потреб нового часу.

Це, в свою чергу, спонукає сучасних дослідників в галузі психології до пошуку та розробки різного роду розвивальних, навчальних, тренінгових або психокорекційних та інших психологічних технологій і методик, які покликані створити умови активізації внутрішніх та зовнішніх ресурсів для розвитку особистості цілому та викладачів закладів вищої та післядипломної освіти зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Систематичні експериментальні дослідження рефлексії з точки зору психології розпочалися у другій половині ХХ століття знайшли своє відображення в працях Н.Г. Алексеєва, Д. Дорнера (Devid P. Dorner), А. Колмогоров, В. Матхауса (W. Matthaus), Л. Ембре (L. Embree), а пізніше В. Келлера (W. Kohler), Дж. Флейвелл (J. Flywell) та інших.

Сьогодні даним питанням в контексті розвитку особистості займаються К. Павелків [1], В. Семиченко, І. Бех; частково питання рефлексії розвитку керівників освітніх організацій охопили О. Бондарчук, Л. Карамушка; акмеологічний аспект рефлексії описано в роботах Н. Кузьминої, В. Метаєва; роль рефлексії в діяльності вчителя наразі розглядають М. Марусинець [2], С. Максименко та інші.

Питанням рефлексії викладачів закладів вищої школи займаються:

О. Сергеєнкова [3], Н. Мирончук [4]. Фрагментарно, але не цілісно питання розвитку рефлексії викладачів закладів ППО розглянула у своїй дисертаційній роботі Т. Палько [5], яка досліджувала особливості рефлексії вчителя в умовах підвищення кваліфікації.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на наявну сьогодні значну кількість праць з обраної тематики, досі лишається недостатньо висвітленим та розкритим питання рефлексивності викладачів ППО, як одного з основних індикаторів їхньої особистісної готовності до професійної діяльності в умовах змін.

Формулювання цілей статті

Метою статті є оцінка впливу рефлексії на професійну діяльність, а також визначення рівня рефлексії як основного із індикаторів, що впливають на розвиток особистісної готовності викладача до діяльності в умовах змін.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вважається, що одним із перших питань рефлексії в контексті психології з точки зору наукового пізнання розглянув та обґрунтував у своїх працях німецький вчений А. Буземан на початку ХХ століття. Поняття рефлексію при

цьому він визначав як «перенесення переживань зовнішнього світу на самого себе» [6].

У психологічному словнику Б. Мещерякова [7] термін рефлексія (англ. reflection) визначається як «розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мови, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, відносин до інших, своїх завдань, призначення тощо». Схоже визначення можна знайти і у психологічному словникові Р. Немова: «Рефлексія – це спрямованість свідомості людини на пізнання самого себе, зокрема на пізнання власних психічних станів і процесів» [8]. При цьому автор також вважає, що синонімом рефлексії є поняття інтроспекція, яке трактує як витончене, ретельне самоспостереження особистості за власними відчуттями, психологічними станами, думками та інше, що аналізується за суворо визначеними правилами які висвітлені у свідомості кожної людини.

На нашу думку, рефлексія це здатність ідентифікації власного Я, така собі можливість поглянути на себе зі сторони, оцінити власні дії, емоції, психічні стани, когнітивні аспекти власного розвитку зі сторони, як це роблять оточуючі люди відносно інших поверхнево, а рефлексивна особистісна адекватна оцінка дозволяє заглибитись в ядро власної підсвідомості для подальшої реалізації себе, в тому числі і професійно. При цьому здатність до рефлексії є більше набутим механізмом розвитку людини і зачасту висвітлюється саме у становленні професійної сфери індивіда. Варто відмітити, що на думку Д. Познера ідеальною формулою, що сприяє розвитку в професійній сфері є: «досвід + рефлексія = розвиток» [9].

Сучасна система освіти позиціонує

розвиток викладача на основі формування ним ключових компетентностей. Так, Д. Равен [10], який займався цим питанням, висвітлив у своїй книзі головні позиції, якими повинен володіти компетентний педагог: це і ініціативність, відповідальність, уміння аналізувати нові ситуації та вміння використовувати наявні знання для такого аналізу, самостійно шукати джерела нових знань та інше. Разом із цим вважаємо за доцільне акцентувати, що сьогодні є доволі небагато праць, у яких висвітлено особливості мислення саме викладача ППО, який прагне реалізуватися в мінливій та швидкоплинній системі післядипломної освіти, яка стоїть на порозі великих змін. По суті, сам викладач має зрозуміти виокремити та осмислити власну професійну діяльність з метою її подальшого вдосконалення аби залишитися конкурентоздатним на ринку освітніх послуг. І без рефлексивного мислення, як індикатора особистісної готовності до діяльності в умовах суспільних змін зробити це буде доволі складно.

На основі аналізу педагогічної та психологічної літератури ми дійшли висновку, що питання розвитку, механізму становлення рефлексії в певні часи цікавило науковців як в теоретичному так і в експериментальному аспекті. При цьому сьогодні можна виділити (говорити) про існування наступних найпоширеніших видів рефлексії: інтелектуальна, комунікативна, кооперативна та особистісна рефлексія [11].

Кооперативна рефлексія, спрямована на розуміння та розпізнавання колективних ролей, що існують в організації, координація спільних дій та вектору руху навчального закладу, приналежність викладача до наукової та прогресивної спільноти однодумців, що працюють на загальний результат, а у випадку викладача ППО – на підвищення

кваліфікації педагога шляхом власного розвитку.

Комунікативну рефлексію варто розглядати в аспекті формування та становлення складової спілкування, на основі міжособистісних відносин та сприйняття особистості викладача на пізнавальному рівні, вивчаючи як вербальні та невербальні (приховані) знаки у спілкуванні.

Щодо *інтелектуального складника* рефлексивності вважаємо за доцільне зазначити думки, які висвітлював В. Давидов [12] та тлумачив поняття інтелектуальної рефлексії як вміння особистості: «виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії». Саме інтелектуальна рефлексія дає змогу викладачеві сприймати, опрацювати складні комплекси когнітивної інформації та при потребі акумулювати дані можливості та знаходити вихід за допомогою творчого, креативного рішення поставлених задач.

Особистісна рефлексія це пізнання власного «Я» створення Я-концепції, виділення різних граней та інтеграція їх в професійну сферу, можливість керування своїм організмом на основі психосоматичний проявів, це розуміння себе таким яким ти є насправді та вміння ефективно використати це для професійного зростання. Так, І. Семенов та С. Степанов [13], [14] трактували особистісну рефлексію як процес переосмислення, самовизначення, поділ власного «Я» на різні типи підструктур (фізичне, психічне та інше) та побудова різних образів себе.

Відомий дослідник та автор методики визначення рівня рефлексивності А. Карпов [15] писав: «Психіка тим і унікальна, що в ній (як в системі) закладений такий механізм, який дозволяє долати власну системну обмеженість, постійно виходити за свої власні межі, роблячи саму себе предметом власного ж функціонування».

При цьому вважаємо за доцільне зазначити, що саме особистісна рефлексія на шляху становлення та реалізації викладача може виступати механізмом його професійної ідентичності, що є безперечним показником професіоналізму.

Зважаючи на вище означене, наше **завдання** полягає в тому, щоб зрозуміти яким же рівнем рефлексивності наразі володіють викладачі закладів ППО, щоб у подальшому дослідженні даного питання виокремити основні механізми, засоби, прийоми, створення програми розвитку рефлексивного складника, що сприятиме подальшій ефективній реалізації викладача у сфері післядипломної освіти.

Для вирішення поставленого завдання нами було проведено емпіричне дослідження на визначення рівня рефлексивності серед викладачів закладів післядипломної педагогічної освіти різних регіонів (м. Київ, м. Рівне, м. Чернігів, м. Івано-Франківськ). Число респондентів у вибірці склало 170 викладачів: серед них 72 чоловіки, а 98 – жінки.

При цьому оцінку рефлексивності ми провели за методикою А. Карпова [15]. Ця методика спрямована на дослідження та визначення рівня рефлексивності, а також дозволяє інтерпретувати ряд інших властивостей рефлексії та розглядати її з призми стану, процесу та психічної властивості. Опитувальник являє собою 27 сформульованих тверджень, відповіді на які формуються за 7-ми бальною шкалою від абсолютно вірного до абсолютно не вірного значення. Аналіз відповідей по даним твердженням та інтерпретація результатів за допомогою ключа, що включають як 15 прямих питань, так і 12 зворотних, дозволяють нам визначити рефлексивність за градацією рівнів: низький, середній, високий.

Таблиця 1

Результати дослідження рівнів рефлексивності викладачів закладів ПО

Рівні рефлексивності	Кількість досліджуваних у %
низький рівень	40,6
середній рівень	42,9
високий рівень	16,5

За результатами видно, що лише 16,5% респондентів мають високий рівень рефлексивності. Це свідчить про розвиненість в них самоконтролю та адекватного аналізу ситуацій, що актуалізує необхідні внутрішні ресурси задля розвитку особистісної готовності та успішності в професійній діяльності. 42,9% опитуваних мають середній рівень рефлексивного індикатора. Високі показники низького рівня 40,6% вказують на необхідність створення механізмів оптимізації методів професійної підготовки та саморозвитку особистостей викладацького складу інститутів ПО.

За допомогою програми SPSS та дисперсійного аналізу, ми визначили

рівень рефлексивності по відношенню гендерних та вікових показників респондентів. Так, дивлячись на рисунок 1 ($p < 0,05$) можемо спостерігати таку особливість – чим молодший викладач (до 35 років) тим рівень рефлексивності в нього вищий. Середній показник рефлексії виявлено в респондентів вік яких 36-50 років, а у жінок старших 50-ти років рівень рефлексивності суттєво знижується, що впливає на їх працездатність та особистісну готовність до професійної діяльності в умовах суспільних змін.

Також дивлячись на рисунок 2, який описує співвідношення рівня рефлексивності до займаної посади, можемо спостерігати, що показник рефлексії у

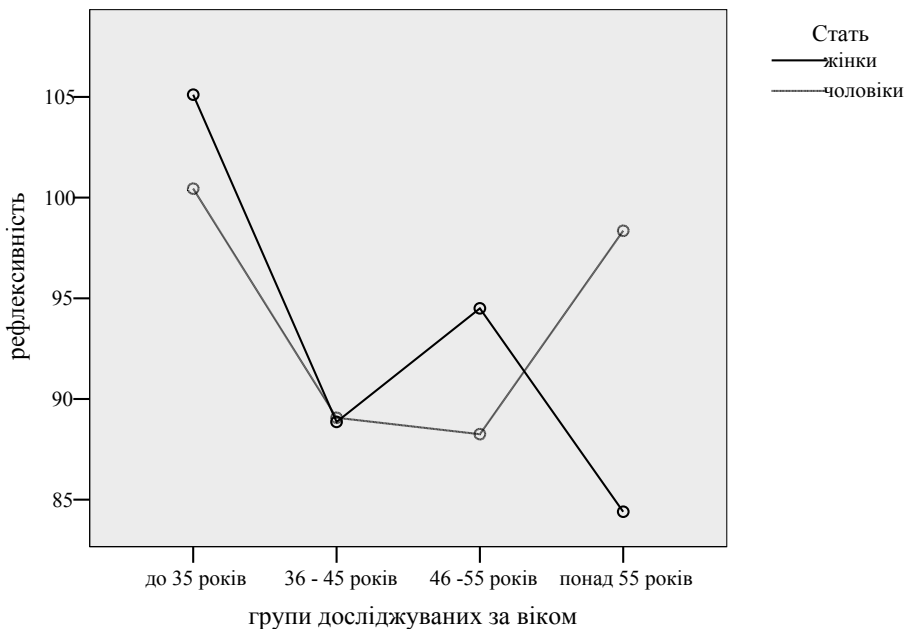

Рис. 1. Особливості рефлексії групи (гендерний та віковий аспект)

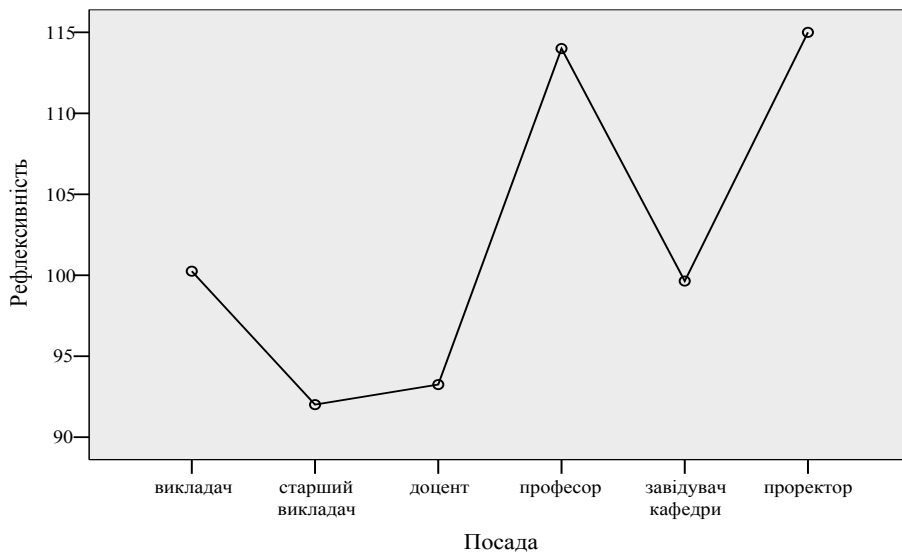

Рис. 2. Особливості рефлексії в залежності від займаної посади ($p < 0,05$).

викладача знаходиться на середньому рівні, у старшого викладача та доцента – низького рівня, а у професора, завідуючого кафедри, проректора він визначається на вище середнього та високому рівнях. Це в свою чергу може свідчити про певний взаємозв'язок між займа-

ною посадою, рівнем відповідальності, вищого кар'єрного рангу в системі освіти та показниками рефлексії (як наслідок – «більшим» осмисленням власних дій, їх самооцінкою та аналізом).

Схожа тенденція також прослідковується і в рисунку 3, на якому показано

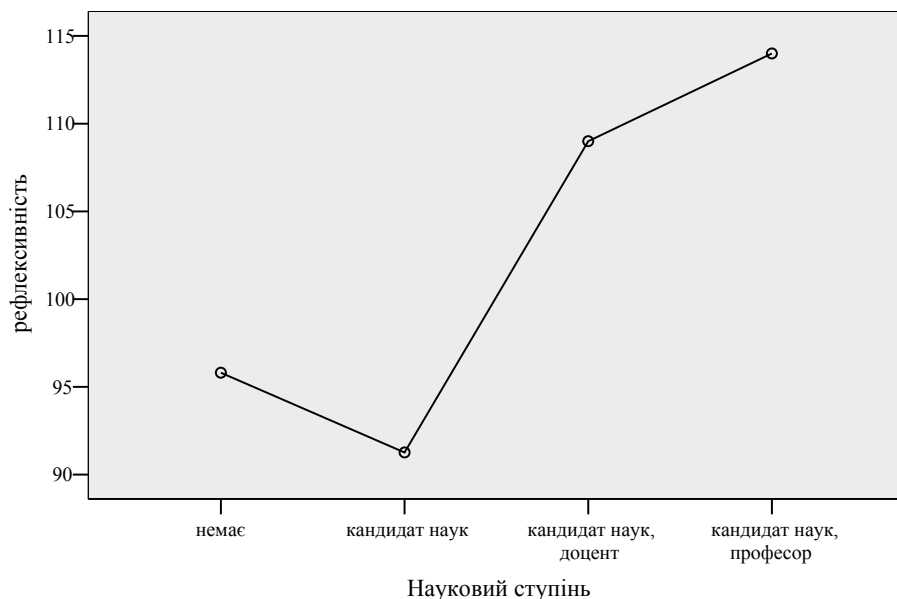

Рис. 3. Особливості рефлексії в залежності від займаної посади ($p < 0,05$).

«наявність» чи «відсутність» наукового ступеня ($p < 0,01$). Це дає нам можливість припустити, що рівень рефлексії підвищується в залежності від соціального статусу особистості викладача. Тобто, чим вища посада, наявність ступеню та звання, тим більше особистість розуміє, що має відповідати тим суспільним нормам, які прийняті в освітньому середовищі, тим самим йде і активна робота над собою та відбувається особистісна саморегуляція.

Разом із цим вважаємо за доцільне зазначити, ще один доволі цікавий аналіз, що визначає рівень рефлексії в залежності від напряму наукової діяльності (рисунок 4).

Зуважимо, що отримані нами дані корелюють та узгоджуються із результатами схожого дослідження, яке описано у дисертаційній роботі Т.В. Палько [5]. Зокрема, автором під час досліджень було встановлено, що 23,5% викладачів ППО утруднюються відповісти про чинники розвитку рефлексії, а 21,6% – про їх ймовірне перешкоджання. Це,

на думку автора, могло свідчити про недостатній розвиток у них здатності до рефлексії.

Висновки

Аналіз отриманих емпіричних даних дає право констатувати про наступні спостережені факти: сьогодні існує проблема з рівнем розвитку рефлексії у викладачів закладів ППО, яка почасти блокує їхній подальший розвиток особистісної готовності до ефективного виконання поставлених завдань та функцій у професійній діяльності. При цьому саме рефлексія є одним із головних індикаторів особистісної готовності індивіда до діяльності в умовах змін.

Зважаючи на отримані нами дані, можна дійти висновку щодо доцільності сьогодні створення корекційної програми для викладачів закладів ППО, як допоміжного методу підвищення їхнього рівня рефлексивності.

Означене окреслює перспективу можливих подальших досліджень за обраною тематикою.

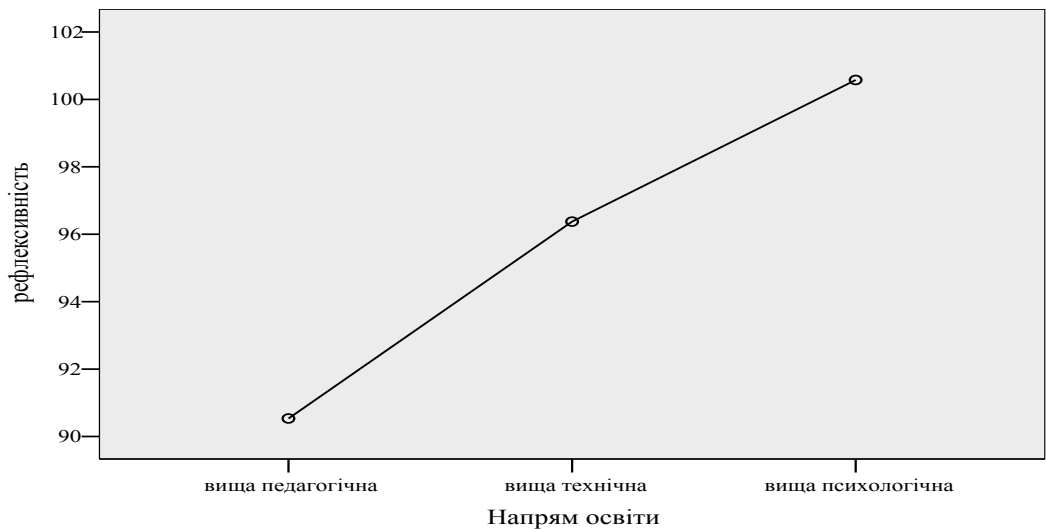

Рис. 4. Особливості рефлексії в залежності від напряму освіти ($p < 0,01$).

Література

1. Павелків К.М. Формування рефлексивної культури у процесі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2011. 22 с.
2. Марусинець М.М. Рефлексія як засіб інноваційної діяльності вчителя. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2014. Вип. 43 (67). С. 241-246.
3. Сергєєнкова О.П. Рефлексія як механізм професійної самореалізації викладача вищої школи. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2017. №13. С. 67-70.
4. Мирончук Н.М. Професійна діяльність викладача вищої школи: суспільні виклики та проблеми змісту підготовки. *Професійна освіта: андрагогічний підхід: монографія* / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир, 2018. С. 146-172.
5. Палько Т.В. Психологічні особливості розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 20 с.
6. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Собр. соч.: в 6 т. Педагогика. Москва, 1983. 363 с.
7. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. 632 с.
8. Немов Р.С. Психологический словарь. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. 560 с.
9. Posner D. Field Experience: A Guide to Reflective Practice. NY. 1985.
10. Dobmeyer, A. C., & Rowan, A. B. Core competencies for psychologists: How to succeed in medical settings. In C. M. Hunter, C. L. Hunter, & R. Kessler (Eds.), *Handbook of clinical psychology in medical settings: Evidence-based assessment and intervention* Springer Science. 2014. pp. 77-98.
11. Семенов И. Н., Степанов – Куйбышев С.Ю. Типы и функции рефлексии в научном мышлении: Проблемы рефлексии в научном познании. Москва. 1983. 160 с.
12. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении: Логико-психологические проблемы построения учебных предметов. Москва : Педагогическое общество России, 2000. 480 с.
13. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии. *Исследование проблем психологии творчества*. Москва. 1983. С.154-182.
14. Семенов И.Н. Опыт изучения рефлексивности творческого мышления методом содержательно-смыслового анализа. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2014. № 5. С. 10-57.
15. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Ин-т психол. РАН, 2004. 422 с.

References

1. Pavelkiv, K.M. (2011), "Formuvannia refleksyvnoi kultury u protsesi profesijno-pedahohichnoi pidhotovky majbutnikh uchyteliv-filolohiv" Ph.D. Thesis, Pedahohika, Odessa, Ukraine.
2. Marusynets, M.M. (2014), "Reflection as a means of teacher innovation", *Naukovyj chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova*. Vol. 43 (67), pp. 241-246.
3. Serhieienkova, O.P. (2017), "Reflection as a mechanism of professional self-realization of the teacher of the high school", *Mizhnarodnyj naukovyj zhurnal «Internauka»*. Vol.13. pp. 67-70.
4. Myronchuk, N.M. (2018) "Professional High School Teacher Activities: Community Challenges and Content Challenges", *Profesijna osvita: andrahohichnyj pidkhid: monohrafiia / za red. O. A. Dubaseniuk*. pp. 146-172.
5. Palko, T.V. (2015), "Psychological peculiarities of teacher reflection development in postgraduate pedagogical education", Ph.D. Thesis, Psykholohiia, Kyiv, Ukraine.
6. Vygotskij, L.S. (1983), *Istorija razvitija vysshih psichicheskikh funkcij* [The history of the development of higher mental functions], Sobr. soch.: v 6 t. Pedagogika. Moskva, Rossija.
7. Meshherjakov, B.G., Zinchenko V.P. (2003), *Bolshoj psihologicheskij slovar* [Great psychological dictionary], SPb.: Prajm-Evroznak, Rossija.

8. Nemov, R.S. (2007), *Psychological dictionary* [Psihologicheskij slovar], Gumanitar. izd. centr VLADOS, Moskva, Rossija.

9. Posner, D. (1985), *Field Experience, A Guide to Reflective Practice*. NY.

10. Dobmeyer, A. C. and Rowan, A. B. (2014), “Core competencies for psychologists: How to succeed in medical settings”, *Handbook of clinical psychology in medical settings: Evidence-based assessment and intervention*, Springer Science, pp. 77–98.

11. Semenov, I. N., Stepanov – Kujbyshev, S.Ju. (1983), *Tipy i funkcii refleksii v nauchnom myshlenii: Problemy refleksii v nauchnom poznanii* [Types and functions of reflection in scientific thinking: Problems of reflection in scientific knowledge], Moskva, Rossija.

12. Davydov, V.V. (2000) *Vidy obobshhenija v obuchenii: Logiko-psihologicheskie problemy postroenija uchebnyh predmetov* [Types of generalization in training: Logical and psychological problems of building educational subjects], Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii, Moskva, Rossija.

13. Semenov, I.N. and Stepanov, S.Ju. (1983), “The problem of the subject and method of psychological study of reflection”, *Issledovanie problem psichologii tvorчества*. vol. 1, pp. 154-182.

14. Semenov, I.N. (2014), “The experience of studying the reflexivity of creative thinking by the method of meaningful analysis”, *Psichologija. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovanija*, vol. 5, pp. 10-57.

15. Karpov, A.V. (2004), *Psichologija refleksivnih mehanizmov dejatelnosti* [Psychology of reflective mechanisms of activity], In-t psi-hol. RAN, Moskva, Rossija.

Стаття надійшла до редакції 16.04.2019 року